

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Vexir és böstör

1. A magyar szépirodalomból idéz az ÉrtSz. példákat a *böstörködik* ige szócikkében a jelentések bemutatására: „1. Haragosan, ingerülten perlekedik vkivel; berzenkedik. □ *No, no fiam: csak ne böstörködj!* JÓK[A1]. *Meg mertem vona mondani a feleségnek, hogy mért böstörködöm és éppen a királyokkal.* MÓRA. 2. Ingerkedik, ellenkezik vakivel, vmivel. *Ne ~j már annyit a kutyával! – böstörködés, böstörködő.*” A Nszt. részletesebb, négy jelentéscsoportot vesz föl a réginek és nyelvjárásinak minősített szóról, idézem a szócikk részleteit: „1. ’(mérgeesen) elégedetlenkedik, bosszankodik’ ❖ Ilyen most a világ, hiába *böstörködünk*, de már nincs haszna (1838 Juranics László [...]). 2. ’haragszik vkire, ill. rossz indulattal v. szándékkal fenekedik vaki ellen’ ❖ Néha *böstörködtem* rája, De meg is szerettem (1805 Kis János¹ ford. [...]). 3. ’összetűzésre ingerlő módon viselkedik’ ❖ a’ szilajkodikva *böstörködő* szájhősöket inkább kerülni, mint másokkal találkozni vagyok hajlandó (1842 Pesti Hírlap [...]). 4. ’civakodik, veszekedik, perlekedik’ ❖ Mit *böstörködünk* hát épen egymás között? (1851 A Falu Könyve [...]).” A Nszt. szótári hivatkozásai: CZF., ÉrtSz., TESz., ÉKsz., ÚMTsz.

A CZF.-ben a következők olvashatók: „BÖSTÖR, elvont törzse *böstörködik* igének. L. ezt.” „BÖSTÖRKÖDÉS, (lásd böstörködik) fn. tt *böstörködés-t*, tb. -ék. Haragos, patvarkodó, dühösködő ellentmondás, ellenszegülés. BÖSTÖRKÖDIK, (bösz-tör-köd-ik) k. m. *böstörköd-tem, -tél, -ött*. Haragosan, felbőszülve ellenmond, perlekedik, veszekedik. Hangban és értelemben hasonló hozzá: *pözdörködik, pözderkedik*. V. ö. BÖSZ.” A CZF. külön címszóként fölvesz *böször*, *böszörködik* szóalakokat a *böstör-höz, böstörködik*-hez irányítva az olvasót. E szótárban helynév is szerepel önálló szócikken: „BÖSZTÖR, puszta a Kis-Kunságban; helyr. -ön, -re, -ről.”

A TESz.-ben 1805-ből való az első adat, amelyet a Nszt.-szócikk 2. csoportjából idéztem. Ezenkívül ’bosszankodik, berzenkedik, zsörtölődik, ingerkedik’ jelentésekre ad példát a szótár 1807-ből, 1837-ből, 1887-ből; megállapítja, hogy „[v]alószínűleg hangfestő eredetű. Összefügghet a N. *peszterkedik* ’tehetetlenül igyekszik; henceg; berzenkedik; stb.’ szóval. – Szlovén egyeztetése téves. – Dunántúli nyelvjárási szó. Etsz. ⊗: Nyr. 45: 74. – Vö. *peszterkedik*.” (Az EWUng. önálló szócikkben nem tárgyalja a szót, de a *peszterkedik* alatt a „Hierzu gehört” kezdetű szakaszban megtalálható.) A Nyr.-beli hivatkozás föloldása: „*Böstörködik* az EtSz. szerint »hangfestő szó.« Mindenesetre azonos a *pesterkedik, peszterkedik* szóval, a kettőnek sok közös jelentése van, jelentéseik ilyenformák: kakaskodik, ingerkedik, sürgölődik. Alaprészük kétségkívül a köv. két szlovén szó: *bister* ’schnell, munter’ és *bestor* ’lebhaft, munter, wachend’ (vö. Bern. 53, 113)” (SIMONYI 1916: 74). A TESz. *peszterkedik* és a *peszterkél* szócikkeiben e szavaknak számos jelentése van megadva, közöttük a ’piszmoz, pepecsel’, ill. a ’babráll, piszkál, kotorász’. A *peszterkedik* az SzT.-ban is megvan: „1. mesterkedik, ügyködik; a unelti; manövrieren. 1787: Tapasztaltam el mult őszzsel hogy egyszer ... az irtt Frajja eö Nagyságának

az Lisztes Kamora Lakotjának ki nyitására peszterkedet [Backamadaras MT; CsS]. 2. berzenkedik, méltatlankodik [...]”; vö. SzT. *peszterkedő*.

Az ÉrtSz. a *peszterkedik*-re adott leírása: „1. ellenszegül, berzenkedik. 2. iparkodik, erőlködik, tehetetlenül igyekszik, mesterkedik vmiben. 3. settenkedik, forgolódik.” Jelzi a szótár a *peszterkedő*, *peszterkedés* derivátumok létét.

Az ÉKsz.¹ szócikke: „*böstörködik* tn ige *táj* 1. Pörlekedik, veszekszik. 2. Ingerkedik. [hangf]”. Az ÉKsz.² ehhez hozzáteszi az előfordulás gyakoriságát: ☉, amelynek alsó háta 0/millió szó. (Az ÉKsz.¹⁻²-ben nincs *böstörködik* változat.)

Az ÚMTsz.-ben a *böstörködik* szócikke több jelentéscsoportot tartalmaz, az ezekhez tartozó jelentések (a példaanyagot elhagyva) a következők „1. perlekedik, veszekszik, civakodik. 2. ingerkedik, kötekedik, ellenkezik vkivel. 3. mérgelődik, dohog; feni a fogát. 4. vmiben sántikál, mesterkedik. 5. kutat, fürkész [!]. 6. tehetetlenül igyekezni [!].” A szótár utal a SzegSz. *östörködik* szócikre, valamint a következő igékre: *böntörködik*, *köstörködik*, *östörködik*. Van az ÚMTsz.-ben *böstörkél* ’töri a fejét vmin’, és van *böstörködés* ’perlekedés, veszekedés’. Idézem még ezt a szócikket: „*böstör* mn *böstör* (Szentés 1610 [= NAGY JÓZSEF: A szentesi nyelvjárás. 1923]) bolondos.” A gyűjtés helyére azért érdemes fölfigyelni, mert a TESz. dunántúli tájszónak mondja – az ÚMTsz. adatai zömükben meg is felelnek ennek – a *böstörködik* igét, itt pedig Csongrád megyei az adat, amiképpen a SzegSz.-beli *östörködik* is az. A két ige együtt ikerszónak látszik (**östörködik*-*böstörködik*), amely talán jelentésmegoszlással elkülönült; ha így volna, akkor a *böstörködik* elem lenne a másodlagos, minthogy az utótagok gyakorta *b* hanggal indulnak, vö. Sz. NAGY 1986: 414.

Az ÚMTsz. tartalmaz *böstörködik* alakváltozatot is, amelyet Kiskunhalason (Bács-Kiskun megyében) jegyeztek föl 1948 előtt, Az ímént említett szentesi mellett tehát ez sem dunántúli előfordulás, a *böstörködik* egyik jászkiséri, Szolnok megyei adatával együtt. (Az utóbbi gyűjtések forrásait is l. az ÚMTsz.-ben.)

2. Jókai Mór műveiben megvan nemegyszer a *böstör* szó bizonyos összetételekben: „Ez az erős ellentmondás valóságos *böstörzár*at (vexírzár) képez a lelleden.” Erről a *böstörzár*-ról az idéztem kiadás szómagyarázatai megírják, hogy „rendkívül nehezen, hosszas ügyeskedéssel is csak a hozzáértő által nyitható zár” (Jókai 1967a: 161, 536). – „Meglátjuk, mit kap Csáky IV-ik György? ki tudja-e nyitni azt a *böstör-zár*at (vexirschloss) vagy a ládán, vagy a kisasszonya szívéen?” (Jókai 1925: 72). A *vexírzár* szintén föllelhető (1850-ben írt) művében: „Iszonyú vaspántos és rézczirádás ládák. Két három nehéz lakat lógott rajtok elől, fölül mindenféle cifraság alá rejtett *vexir záruk* és mind hatrendbeli peccéttel lepecsételve” (Jókai 1899⁶: 80). (NB. A kiadásokban csupán a fentebbi helyen van *i*, másutt *i*.) Ilyen változat is van: „Mr. Sparkins valódi amerikai jellem volt. Lehetett nála jó szívet találai, csak hogy azt nagyon keresni kellett, el volt jól dugva. A keresőnek előbb sok *vexir-lakatot* ki kellett nyitogatni, míg hozzá juthatott”; – az ehhez tartozó szómagyarázat: „*vexir-lakat* ’találós, fűrfangos lakat’” (Jókai 1964. I: 250–251, 281). Németül is előfordul a nevezett dolog: „Lekapcsolta óraláncáról a kis acélkulcsot, s aztán még meg is magyarázta Illavaynak, hogy a pántolózárt (*Vexierschloss*) micso da mesterséggel kell vele felnyitni” (Jókai 1881). A Nincsen ördög című regényben (1891-ben) részletezi Jókai a szerkezetet: „Az a láda maga is egy remekmű, az egész teteje egy tekervényes zár, mely kigúnyol minden wertheimkasszát. Annak a titkára is megtanított,

hogyan kell a három kulcsot egymás után elforgatni a három zárban, hogy azok összetaláljanak. E fortély ismerete nélkül a láda ki nem nyitható, mert egyik zár ütközője a másikat akadályozza” (Jókai 1967b: 73).

A MaNDA (2020) bemutat egy emléktáblát, amelyen középkori jellegű ruházatú férfi áll, csuklóján bilincs: „Ez a *bösztör*-, azaz *vexir-záras* bilincs a XVI. századból való török munka. A drégelyi romokban vadászháza építésein találta és a Szondy sörözőnek ajándékozta enyedi Aich Hubert úr. [...] 1940 karácsony.”

A szerkezet leírása a sajtóban: „II. Rákóczy Ferenc hadi pénztára a felkai múzeumban van. Inkább hasonlít hordóhoz, mint szekrényhez. Hossza 90, átmérője 35 centimeter; tökéletes henger-alaku belső része vörös réz, külseje 16 darab vas-abroncsból áll, s ezeket a henger egész hosszában 8 pánt kapcsolja egybe; súlya 82 kiló. A nyílás a henger felső lapja, mely *vexir-zárral* jár; a négy kerek cifraság egyikét kell bizonyos pontig forgatni, ekkor felpattan a kulcslyukat fedő ajtócska, és a zárt egy művészien készített kulccsal ki lehet nyitni, mire az egész lapot le kell emelni. Ekkor látni a zár mesterséges voltát, mely nyolczfelé huz és lök závarokat” (N. N. 1884: 481). A MTSzt a Budapesti Hírlap 1917. aug. 12-i számának szövegdarabját idézi: „Kevés értéke van a kívülről alkalmazott lakatnak, mert ezt könnyen lefeszíti a betörő. A legtöbb lakásnyitás megakadályozható volna, ha Wertheim vagy Vexir-zárral látnák el az ajtót.”

Szaktudományos magyarázat a *vexirzár* mibenlétére: „A *vexir*- vagy *bösztör*-zárak úgy szerkesztvék, hogy a kulcsnyílást csak valamely szerkezeti rész megnyomással, elfordításával, elhúzásával stb. tehetjük szabaddá, vagy a zár belseje és a kulcs van úgy alakítva, hogy az utóbbinak szakálla csak megszakított mozgás után férközhet a reteshez; azonban a biztosság legnagyobb fokát úgy érhetjük el, ha nem egy, hanem több akaszt használunk, melyek igen sok állásba hozhatók, de csak egyetlen állásban engedik a reteszt tovább tolni, ezek az u. n. biztossági vagy kombinációs záruk” (PallasLex. *vasalások*).

Krúdy Gyula (1925-ben) más szerkesztményben használja a *vexir* szót: „Az arc, amely egy ablak mellett feltűnt, olyanforma volt, mint egy *Vexir-kép*, amelyet régi magyar házakban lehetett látni. Előlről tán Deák Ferencet mutatta a kép, de jobb felől nézve bizvást Kossuthot, míg bal oldalról más titkolni való férfiút” (Krúdy 2007. 1: 325–326). Krúdy Gyula egy másik helyen írja: „Széchenyi István magyar szent lett, akinek könyomatú arc képeit a ház legszebb szobájában őrizték, miután ama Bach-korszakbeli »*vexir-bildek*« már kimentek a divatból, amelyek közepén a fiatal Ferenc Józsefet mutatták, de balról nézve látni lehetett a képen Kossuth Lajos örökké szívszorongató alakját, míg jobb oldalról Széchenyi méla arca kelt felejthetetlen érzelmeket a nézőben” (Krúdy 1986/2020: 298).

Tóth Árpád versszövegében más kapcsolatú a *vexir*, a kétféleképpen értelmezhető sajtóra utal: „Egy-két zajos *vexir*-vezércikkel | A közélet porondján elszántan dsiggel, | S köpködős szittyamódra” (Tóth 1964. 1: 316).

A *vexir-kép* a sajtónyelvben: „bűn terheli azokat, akiket osztályhelyzetük felismerése a paraszt képét osztályérdekeiknek legmegfelelőbb pózba állította: olyanná alakította a paraszt irodalmi típusát, mely a *vexir* képek mintájára kívánatra alázatos volt vagy gögös, lovagias vagy vérengző, vendégszerető vagy magabazárkozott, hűséges cseléd vagy ravasz ellenség, kislíusán szerelmes vagy állatian erotikus” (Mihályi 1929: 256).

Az olyan képek, rajzok, amelyek többféle ábrázoltnak foghatók föl, a 19. század vége felé nagyon divatosak voltak, így Edgar John Rubin (1886–1951) dán pszichológus képe váza is, portré is; Edwin Garrigue amerikai pszichológus *Fiatallidős nő* című

rajza 1888-ban még képeslapokon is terjedt. A különféle német kifejezéseket a 19. században és a századforduló után is számosan ismer(het)ték Magyarországon: *Vexier-Scherze* 'találós kérdés', *Vexierbilde* 'képrejtvény', *Vexierspiegel* 'görbetükör', *Vexierfragen*. Utóbbit *Scherzfragen* 'gyötrő kérdés' gyanánt a napilapok egyik rejtvényfajtájaként említi a VirLex.: *tréfás kérdés*. A *Vexierschloss* 'kombinációs ~ rejtélyes lakat ~ zár'¹.

A *bösztörzár* szót használók egy része megadta a németre visszamenő megfelelőt, a *vexirzár*-at. A *bösztör* szó esetleg besenyő eredetű: „*bösztör* 'kelts undort, undoríts' (személynévi eredetű helynév; 1494: *Bezterhaza*, 1517: *Bezterzallasa*, ma határrész Kunszentmiklós és Szabadszállás között [Gyárfás III: 742]). A településnevekből kiolvasható *Beszter* (*Bösztör*) személynév már a kunok előtt megjelenik a forrásokban *Bestur*; *Bester* (1211) alakban, ezért besenyő eredete sem zárható ki. A 16. sz. közepéről fennmaradt török adóösszeírásokban több *Böszter*, *Bösztör* nevű személy szerepel. Óvónév. Alapja a karaimból, kazáni tatárból és kirgizből ismert *bezdír*- ige kun megfelelőjének felszólító alakja [Rásonyi 1967: 137]" (BASKI 2007: 253).

3. A meglehetősen bonyolult zárok megnyitása bizonyos iparkodással, erőlködéssel, mesterkedéssel volt lehetséges, azaz peszterkedéssel. Lehetséges, hogy a *pészterkődik* ('bíbelődik, pepecsel', ÚMTsz.) jelentésű ige és a *bösztörkődik* ('mesterkedik') egyaránt alkalmazható volt valamilyen zár, lakat kinyitásának cselekvését jelölni. Ha a *bösztörkődik* hangutánzó eredetű szó, a fémből készült zárok, bilincsek nyitásának (vagy zárásának) zaját is fölidézhet(te). A *bösztör* 'mesterkedéssel, bíbelődéssel, némi erőlködéssel megoldható, kinyitható' jelentéssel kapcsolható a különféle zárszerkezetekhez, e tekintetben megfeleltethető (volt) a német *Vexierschloss* előtagjával. Ez a mesterkedés, bíbelődés, pepecselés bizonyos türelmetlenséggel, ingerültséggel, haragos berzenkedéssel is együttjárhat – e viselkedésfajták meg-megjelennek a *bösztörkődik* ~ *böstörkődik* különféle szótári leírásaiban – a zárszerkezet kinyitásához nem kellő módon értők esetében, akik a zárok egyféleképpen való nyitásához voltak szokva, nem a két vagy több különböző műveletet igénylő szerkezeteknek (l. *Vexierschloss*) a megnyitással való ellenállásához. A jelentéskapcsolatok alapján a *bösztörzár* előtagját a *Bösztör* (hely)névhez kapcsolni – ha az említett esetleges besenyő eredet valós – jelentése miatt aligha lehet.

Hivatkozott irodalom

- BASKI IMRE 2007. *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006*. Kunszövetség, Karcag.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

¹ Kéziratom lektora szerint a német szavak előtagja minden bizonnyal a latin *vexare* 'rángat, gyötrő, háborgat' igére mehet vissza (vö. Duden Online Wörterbuch).

- Jókai Mór 1881/1956. *Akik kétszer halnak meg* 1–2. (Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://mek.oszk.hu/00700/00790/html/jokai7.htm>.
- Jókai Mór 1899⁶. A gyémántos miniszter. In: *Csataképek a magyar szabadságharcból*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Jókai Mór 1925. Láda! Kérnek! Jössze-e? In: *Jókai Mór művei* 76. Franklin-Társulat – Révai Testvérek, Budapest. 64–92.
- Jókai Mór 1964. *Enyim, tied, övé* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jókai Mór 1967a. *A lélekidomár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jókai Mór 1967b. *Nincsen ördög*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krúdy Gyula 2007. Legjobb olyan asszonyt elvenni, akinek első urát felakasztották. In: *Szindbád* 1–2. H. n. [Budapest], Kossuth Kiadó. 1: 323–332.
- Krúdy Gyula 1986/2020. *A XIX. század vizitkártyái*. Közzéteszi: Krúdy Zsuzsa és ifj. Krúdy Gyuláné. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. [Kállay Andris: 297–302.] <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/a-xix-szazad-vizitkartyai-portrek-13150/kallay-andris-1364A>
- Mihályi Ödön 1929. Az új parasztért. *Korunk* 4: 256–259.
- MaNDA 2020. = *Magyar Nemzeti Digitális Archívum*. https://mandadb.hu/tetel/248413/Emlék-tábla_a_budapesti_Szondy_Sorozoben_Budapest_1940 (2020. 09. 16.)
- MTSzt = *Magyar történeti szövegtár*. <http://www.nytud.hu/hhc> (2020. 09. 10.)
- N. N. 1884. II. Rákóczy Ferenc hadipénztára. *Vasárnapi Ujság* 31: 30. (1884. július 27.) 481.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. Főszerk. ITTÉSZ NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- SIMONYI ZSIGMOND 1916. A Szófejtő szótárhoz. *Magyar Nyelvőr* 45: 71–79.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- SZ. NAGY IRMA 1986: Ikerszavaink sajátos jellemzői. *Magyar Nyelv* 82: 408–415.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. Főszerk. [1–7.] SZABÓ T. ATTILA, [8–11.] VÁMSZER MÁRTA, [12.] KÓSA FERENC, [13–14.] FAZAKAS EMESE. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8.] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–14.] közreadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tóth Árpád 1964. Nácika kivágott ruhában. In: *Költemények. Összes művei* 1–5. (Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 314–316.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VirLex. = Világirodalmi lexikon 1–19. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970–1996.